

เส้นทางสู่การปฏิรูปประเทศ: หน้าต่างแห่งโอกาส เจื่อนไซ และปัจจัยสู่ความสำเร็จ

นพ.ชูชัย ศุภวงศ์

สมาชิกสภาปฏิรูปแห่งชาติ

ประธานอนุกรรมการศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบ

รัฐธรรมนูญว่าด้วยการปฏิรูปประเทศ

รองประธานกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ คนที่หก

เป็นเรื่องที่ไม่คาดคิดมาก่อน หรือ เป็นเรื่องความบังเอิญที่ต้องมา
ทำการศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วย
การปฏิรูปประเทศก่อนถึงเวลาอันควร

แต่ในทางพุทธศาสนา นั้น พระท่านว่าไม่มี “ความบังเอิญ” เพราะทั้งหลายทั้ง
ปวงล้วนเป็นไปตามหลักอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นกฎสูงสุดของธรรมชาติ เพราะ
“สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงเกิด”หรือ “เพราะมีสิ่งนี้ เป็นเหตุปัจจัย สิ่งนี้จึงมี”

ดังนั้น การศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่า
ด้วยการปฏิรูปประเทศ จึงไม่ใช่เหตุบังเอิญ หากเป็นเพราะจากเหตุปัจจัยที่ว่า
หมวดปฏิรูปเพื่อลดความเหลื่อมล้ำและสร้างความเป็นธรรม นั้น ถูกตัดทอน
ลงจากเดิมที่มีเนื้อหาสาระการปฏิรูป ๑๕ มาตรา ในร่างรัฐธรรมนูญ เหลือ
เพียง ๔ มาตรา อันที่จริงมีคำขอแก้ไขให้เหลือเพียง ๑ มาตรา ที่บัญญัติ
เฉพาะหัวข้อการปฏิรูปและกลไกที่จะมาทำการปฏิรูป

หากเป็นเช่นนั้น คณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญคงไม่สามารถยืนยันต่อ
เพื่อนสมาชิกสภาปฏิรูปแห่งชาติได้ว่าจะเกิดการปฏิรูปในบ้านเมืองนี้ ที่
สำคัญคือเราเรียกร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้ว่า ฉบับปฏิรูป แต่มองกลับไม่เห็น
ทิศทาง และสาระของการปฏิรูป

ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นคือ ในช่วงเกือบหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมากการเคลื่อนไหว
เรียกร้องของพลเมืองกลุ่มต่างๆ ที่ต้องการเห็นการปฏิรูป ต้องการเห็นการ

เปลี่ยนใหญ่ของชาติบ้านเมือง ทั้งๆที่มีความเชื่อ ความคิดเห็นทางการเมือง ต่างกัน จะกลายเป็นเรื่องสูญเปล่า

สมาชิกสภช.รู้สึกชื่นชมและประทับใจเมื่อประธานสภาปฏิรูป ศ.เทียนฉาย ก็ ระนันท์ ได้ตอบคำถามที่คม ชัด และลุ่มลึก เมื่อถูก นายสุทธิชัย หยุ่น ถามบน เวทีเปลี่ยนประเทศไทยกับ สภช. เมื่อ ๑๓ สิงหาคม ที่ผ่านมา ความตอนหนึ่ง มีว่า “สมาชิกรู้ว่า เรานึกไบสังคำร้องไปก็ไบ” ท่านประธานเทียนฉายตอบ อย่างเข้าใจและสร้างสรรค์ ท่านจึงพูดต่อว่า “ผู้บริหารรัฐชาติปัตย์ มีชุด ข้อมูล ชุดความเห็น ชุดหนึ่ง สภช.มีอีกชุดหนึ่ง ความไม่เข้าใจกันจึงมี แต่ได้ รีบทำความเข้าใจ”

เช่นเดียวกันกับในคำขอแก้ไขร่างรัฐธรรมนูญบางคำขอต้องการให้บัญญัติ การปฏิรูปเหลือเพียงหนึ่งมาตราในหมวดปฏิรูปเพื่อลดความเหลื่อมล้ำๆ ที่ เดิมบัญญัติไว้ถึง ๑๕ มาตรา เพราะมีข้อมูลคนละชุด กับคณะกรรมการยกร่าง รัฐธรรมนูญ ซึ่งล้วนมีเหตุผลความจำเป็นอย่างสมเหตุสมผลทั้งสิ้น ฝ่าย หนึ่งมองว่า หากไปกำหนดว่าการปฏิรูปบางด้านจะต้องเร่งรัดดำเนินการ ภายใต้นหนึ่งปี เกรงว่าจะทำให้ฝ่ายที่ยังไม่เห็นความจำเป็นของการปฏิรูป ด้านนั้นๆ ไม่พอใจ รวมทั้งการปฏิรูปบางด้านอาจจุดชนวนให้เกิดความ แตกแยกในบ้านเมืองต่อไปได้ นอกจากนี้ การกำหนดให้เกิดองค์กร หน่วย งานอีกจำนวนมากเพื่อมาทำหน้าที่ปฏิรูป จะนำไปสู่ภาระงบประมาณของ รัฐบาลหน้าที่จะมารับช่วงต่อ ทั้งหมดที่ให้เหตุผลประกอบคำขอแก้ไข มีความ จริงอยู่ไม่น้อย

การเจรจาจึงเกิดขึ้น เพื่อความเข้าใจร่วมกัน

ในเอกสารหรือตำราว่าด้วยการเจรจาต่อรอง ไม่มีเอกสารหรือตำราใดที่ไม่ กล่าวอ้างถึง อดีตประธานาธิบดีจอห์น เอฟ. เคนเนดี ที่ได้เคยกล่าวไว้ว่า

“จงอย่าเจรจาดด้วยความกลัว. แต่จงอย่ากลัวที่จะเจรจา.”

“Let us never negotiate out of fear. But let us never fear to negotiate.”

- John F. Kennedy

เมื่อชุดข้อมูลคนละชุด การเจรจาสร้างความเข้าใจจึงเกิดขึ้น บนพื้นฐานของ ความเคารพและให้เกียรติซึ่งกันและกัน รับฟังชุดข้อมูล ชุดความเห็นที่แตก ต่างกัน ในที่สุด ได้ข้อยุติที่น่าพอใจ

แม่เหลือ ๔ มาตราในร่างรัฐธรรมนูญ แต่เห็นเป้าหมาย ทิศทาง และสาระการปฏิรูปด้านต่างๆ ครบถ้วน อีกทั้งได้เพิ่มประเด็นการปฏิรูปจากเดิม ๑๕ ด้าน เป็น ๑๗ ด้าน โดยได้เพิ่มการปฏิรูปด้านการป้องกันและปราบปรามการทุจริตและประพฤติมิชอบและ ปฏิรูปด้านการคุ้มครองผู้บริโภค ตามข้อเสนอของประธานกรรมการปฏิรูปทั้ง ๒ ชุด (ประมนต์ สุธีวงศ์, สารี อ่องสมหวัง)

บทบัญญัติในร่างรัฐธรรมนูญ ๔ มาตรา คือ ๔ กลุ่มการปฏิรูป ๑๗ ด้านปฏิรูปได้แก่(ดูในภาคผนวก: เอกสารประกอบหมายเลข ๑)

๑. การเมือง การปกครอง และกระบวนการยุติธรรม

๒. สังคมและวัฒนธรรม

๓. เศรษฐกิจ

๔. ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

แม้กระนั้นก็ตาม จาก ๔ มาตรา ๑๗ ประเด็นปฏิรูป คณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญยังได้เขียนบันทึกเจตนารมณ์ในการปฏิรูป ๑๗ ด้านเพื่อความชัดเจนยิ่งขึ้น แต่เพื่อให้เกิดความมั่นใจในการปฏิรูป ประธานกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ ศาสตราจารย์ บวรศักดิ์ อุวรรณโณและรองประธานกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ คนที่หก นายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์ ได้ขอหารือในที่ประชุมวิปของสปช.ที่ประกอบด้วยประธานกรรมการปฏิรูป ของ สปช. 18 คณะ จึงได้ข้อสรุปว่าให้จัดตั้งกลไกมาทำการศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการปฏิรูปประเทศ

คณะอนุกรรมการศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการปฏิรูปประเทศ โดยประกาศของคณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญ(ดูในภาคผนวก: เอกสารประกอบหมายเลข ๒) จึงได้ถือกำเนิด โดยมีองค์ประกอบจากกรรมการยกร่างฯ ๘ ท่าน (กรรมการยกร่างฯ ๘ ท่าน ในจำนวนนี้เป็นสมาชิก สปช. ๗ ท่าน) จากผู้แทนกรรมการปฏิรูป ๑๘ คณะ จำนวน ๑๘ ท่าน ทั้งนี้เพื่อความมั่นใจว่า การปฏิรูปที่จะเกิดขึ้นในอนาคตเป็นไปตามเจตนารมณ์ของสปช.

คณะอนุกรรมการการศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการปฏิรูปประเทศ ได้ประชุมร่วมกัน ๑๑ ครั้ง จึงได้เอกสารการศึกษาเตรียมการในรูปแบบร่างพระราชบัญญัติฯ ดังที่ปรากฏ(ดูในภาคผนวก: เอกสารประกอบหมายเลข ๓) โดยที่ก่อนหน้านี้คณะอนุกรรมการพิจารณากรอบการจัดทำรัฐธรรมนูญ คณะที่ ๙ ใน คณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญได้ทำงานร่วมกันกับคณะกรรมาธิการปฏิรูป ๑๘ คณะมาเป็นเวลา ๔ - ๕ เดือน เพื่อบัญญัติปฏิรูปด้านต่างๆ ใน ๑๕ มาตราของหมวดปฏิรูปฯ ดังที่ทราบกันแล้ว

สำหรับโครงสร้างของการปฏิรูป ตามเอกสารการศึกษาเตรียมการฯ ได้แบ่งออกเป็น ๔ หมวด ดังนี้

หมวด ๑ การเมืองการปกครองและกระบวนการยุติธรรม

ส่วนที่ ๑ การปฏิรูปด้านกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม

ส่วนที่ ๒ การปฏิรูปด้านการบริหารราชการแผ่นดิน

ส่วนที่ ๓ การปฏิรูปด้านการบริหารท้องถิ่น

ส่วนที่ ๔ การปฏิรูปด้านการป้องกันและปราบปรามการทุจริตและประพฤติมิชอบ

ขอบ

ส่วนที่ ๕ การปฏิรูปด้านการเรียนรู้และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน

หมวด ๒ สังคมและวัฒนธรรม

ส่วนที่ ๑ การปฏิรูปด้านการศึกษา

ส่วนที่ ๒ การปฏิรูปด้านสาธารณสุข

ส่วนที่ ๓ การปฏิรูปด้านสังคม

ส่วนที่ ๔ การปฏิรูปด้านศิลปวัฒนธรรมและศาสนา

ส่วนที่ ๕ การปฏิรูปด้านการคุ้มครองผู้บริโภค

ส่วนที่ ๖ การปฏิรูปด้านสื่อมวลชนและเทคโนโลยีสารสนเทศ

ส่วนที่ ๗ การปฏิรูปด้านแรงงาน

ส่วนที่ ๘ การปฏิรูปด้านการกีฬา

หมวด ๓ เศรษฐกิจ

ส่วนที่ ๑ การปฏิรูปด้านขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศ

ส่วนที่ ๒ การปฏิรูปด้านการขจัดความเหลื่อมล้ำและสร้างความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ

ส่วนที่ ๓ การปฏิรูปด้านวินัยและเสถียรภาพการเงินการคลังของประเทศ

หมวด ๔ ทฤษฎากรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

ส่วนที่ ๑ การปฏิรูปด้านการบริหารจัดการทฤษฎากรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และการผังเมือง

ส่วนที่ ๒ การปฏิรูปด้านพลังงาน

ส่วนที่ ๓ การปฏิรูปด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี วิจัย และนวัตกรรม

เมื่อได้ทำการศึกษาเตรียมการจัดทำในรูปแบบของร่างพระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญว่าด้วยการปฏิรูปประเทศ แล้ว จึงได้นำเสนอต่อสภาปฏิรูปแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๕๘ ปรากฏว่ามีสมาชิก ๒๐ ท่าน อภิปรายความเห็นเพิ่มเติม ตั้งข้อสังเกต โดยไม่มีการลงมติ เพราะอยู่เป็นกระบวนการศึกษาเตรียมการ จึงได้รวบรวมข้อคิดเห็นและข้อสังเกตของสมาชิกเพื่อนำไปประกอบการพิจารณาดำเนินการต่อไป

สปช.และกมธ.ยกร่างรัฐธรรมนูญ:ร่วมกันสร้างเครื่องมือในการปฏิรูป

อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีการสะสมองค์ความรู้ด้านต่างๆเอาไว้พอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากคณะกรรมการสมัชชาปฏิรูปที่มีศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี เป็นประธาน และคณะกรรมการปฏิรูป ที่มีนายอานันท์ ปันยารชุน เป็นประธาน รวมทั้ง จากข้อเรียกร้องของพลเมืองกลุ่มต่างๆ เมื่อมีการจัดตั้งสภาปฏิรูปแห่งชาติขึ้น จึงได้รวบรวมองค์ความรู้เหล่านี้มาต่อยอด มาศึกษาพัฒนาเพิ่มเติม รวมทั้งสร้างขึ้นใหม่ จนครบถ้วนรอบด้านมากยิ่งขึ้น ในบางด้านการปฏิรูป มีองค์ความรู้มากพอที่สามารถสังเคราะห์เป็นเครื่องมือในการปฏิรูปด้านนั้นได้เลย โดยไม่ต้องรอรัฐบาลใหม่

สรุปผลงานร่วมกันของสปช.และคณะกรรมการยกร่างรธน.มีดังนี้

๑. บทบัญญัติ ๔ มาตรา(มาตรา ๒๖๔, ๒๖๕, ๒๖๖ และ๒๖๗) หมวดปฏิรูป เพื่อลดความเหลื่อมล้ำฯ ในร่างรัฐธรรมนูญฉบับปฏิรูป ประกอบด้วยสาระ การปฏิรูป ๑๗ ด้าน

๒. บันทึกเจตนารมณ์ ตามข้อ๑

๓. เอกสารศึกษาเตรียมการจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่า ด้วยการปฏิรูปประเทศ

๔. เอกสารบันทึกการประชุมของสปช.เมื่อวันอังคารที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๕๘ สรุปข้อคิดเห็นและข้อสังเกต ของสมาชิกสปช.ที่มีต่อเอกสารศึกษาเตรียม การจัดทำร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการปฏิรูปประเทศ

มั่นใจได้อย่างไรว่าเกิดการปฏิรูปได้จริงตามบทบัญญัติ

ร่างรัฐธรรมนูญฉบับปฏิรูปนี้ ได้กำหนดให้เกิดความรับผิดชอบต่อการปฏิรูป แตกต่างจากรัฐธรรมนูญทุกฉบับที่ผ่านมา ดังนี้

มาตรา ๒๕๗ บทบัญญัติในภาคนี้ก่อให้เกิดความรับผิดชอบแก่รัฐสภา คณะ รัฐมนตรี หน่วยงานของรัฐทุกหน่วยงาน และประชาชน ที่ต้องจัดให้มีการ ปฏิรูปและการสร้างความปรองดองตามหลักการที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญนี้ และตามพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการนั้น

ให้ดำเนินการตามยุทธศาสตร์การปฏิรูปและการสร้างความปรองดองของ คณะกรรมการยุทธศาสตร์การปฏิรูปและการปรองดองแห่งชาติ และข้อเสนอ การปฏิรูปของสภาพปฏิรูปแห่งชาติตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) พุทธศักราช ๒๕๕๗ ซึ่งคณะกรรมการยุทธศาสตร์การปฏิรูป และการปรองดองแห่งชาติได้ให้ความเห็นชอบ

ในกรณีที่มีปัญหาเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ของรัฐสภา คณะรัฐมนตรี หรือคณะ กรรมการยุทธศาสตร์การปฏิรูปและการปรองดองแห่งชาติ ให้ประธานสภาผู้ แทนราษฎร ประธานวุฒิสภา นายกรัฐมนตรี หรือประธานคณะกรรมการ ยุทธศาสตร์การปฏิรูปและการปรองดองแห่งชาติ เสนอเรื่องพร้อมความเห็น ต่อศาลรัฐธรรมนูญเพื่อพิจารณาวินิจฉัย

ดังนั้นเมื่อกำหนดให้เป็นความรับผิดชอบ จึงก่อให้เกิดหน้าที่ หากละเลยหรือ ละเว้นการปฏิบัติหน้าที่ สามารถที่จะดำเนินการตามกฎหมายและ กระบวนการยุติธรรมได้

บันทึกเจตนารมณ์: รัฐธรรมนูญฉบับขยายความ

บันทึกเจตนารมณ์ได้จัดทำขึ้นครั้งแรกในรัฐธรรมนูญ พ.ศ. ๒๕๕๐ แต่ไม่สามารถทำคู่ขนานร่วมกันกับกระบวนการร่างในแต่ละมาตรา อีกทั้งยังไม่สามารถทำให้แล้วเสร็จพร้อมกันกับร่างรัฐธรรมนูญ สำหรับร่างรัฐธรรมนูญฉบับปฏิรูปนี้ได้ให้ความสำคัญต่อการจัดทำบันทึกเจตนารมณ์ โดยได้จัดตั้งกลไกจัดทำบันทึกเจตนารมณ์ และจดหมายเหตุ ตั้งแต่เริ่มต้นการร่างรัฐธรรมนูญ และจัดทำจนแล้วเสร็จพร้อมกันกับร่างรัฐธรรมนูญ

นอกจากนี้ยังเป็นครั้งแรกที่ได้บัญญัติให้บันทึกเจตนารมณ์มีผลในการจัดทำและการวินิจฉัยเกี่ยวกับร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญและร่างพระราชบัญญัติ ตามมาตรา ๒๗๖ วรรคสอง ดังนี้

".. ให้คณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญจัดส่งเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญไปพร้อมกับร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญและร่างพระราชบัญญัติตามวรรคหนึ่ง ด้วย และให้สภานิติบัญญัติแห่งชาติ สภาผู้แทนราษฎร วุฒิสภา รัฐสภา และศาล ใช้เจตนารมณ์ดังกล่าวในการจัดทำและในการวินิจฉัยเกี่ยวกับร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญและร่างพระราชบัญญัตินั้น

ในการพิจารณาร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญและร่างพระราชบัญญัติตามวรรคหนึ่ง ให้สภานิติบัญญัติแห่งชาติตั้งคณะกรรมการวิสามัญขึ้นเพื่อพิจารณาร่างพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญและร่างพระราชบัญญัติดังกล่าว โดยในคณะกรรมการวิสามัญนั้นต้องประกอบด้วยบุคคลซึ่งคณะกรรมการยกร่างรัฐธรรมนูญกำหนดไม่น้อยกว่ากึ่งหนึ่งร่วมเป็นกรรมการด้วย.."

เส้นทางสู่การปฏิรูปประเทศ: หน้าต่างแห่งโอกาส เงื่อนไขและปัจจัยสู่ความสำเร็จ

การปฏิรูปครั้งแรกในแผ่นดินสยามสมัยล้นเกล้ารัชกาลที่ ๕ ในครั้งนั้นเกิดจากวิสัยทัศน์ของผู้นำชาติ หากครั้งนี้สามารถปฏิรูปได้สำเร็จน่าจะเกิดจากปัจจัยที่สำคัญ ห้าประการด้วยกัน คือ

ประการแรก ในช่วงหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีการสะสมองค์ความรู้การปฏิรูปด้านต่างๆ และทางสปช.ได้นำมาต่อยอด พัฒนาและสร้างความรู้เพิ่มอย่างครบถ้วนและรอบด้านมากขึ้น

ประการที่สอง ทางสปช.ได้นำความรู้มาสังเคราะห์จนได้เครื่องมือการปฏิรูปด้านต่างๆ ซึ่งในบางด้านมีความพร้อมที่จะดำเนินการปฏิรูปไปได้โดยไม่ต้องรอรัฐบาลหน้า

ประการที่สาม ที่ผ่านมามีผลเมืองหลายล้านคนทั่วประเทศมีความตื่นตัวถึงขนาด เพราะแม้ว่าความคิดเห็นทางการเมืองต่างกัน แต่ต้องการเห็นการปฏิรูป ต้องการเห็นการเปลี่ยนใหญ่ที่ดีขึ้นของชาติบ้านเมืองเช่นเดียวกัน ประการที่สี่ ร่างรัฐธรรมนูญฉบับปฏิรูป ได้กำหนดให้มีสมัชชาพลเมืองเป็นเวทีสาธารณะในระดับพื้นที่ทั่วประเทศ เพื่อให้พลเมืองมาปรึกษาหารือร่วมกันในการพัฒนาหรือปฏิรูปในระดับพื้นที่หรือระดับชาติ โดยการสนับสนุนขององค์กรบริหารท้องถิ่น จะทำให้อัตราเร่งของการพัฒนาหรือการปฏิรูปดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ประการสุดท้าย การกำหนดให้มีคณะกรรมการยุทธศาสตร์เพื่อการปฏิรูปและการปรองดองแห่งชาติ ที่จะเป็นหลักประกันในการปฏิรูปเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ สร้างความเป็นธรรมและความปรองดอง อย่างไรก็ตามคณะกรรมการยุทธศาสตร์ฯ เป็นกลไกที่ออกแบบขึ้นมาในสถานการณ์พิเศษ และอยู่ในช่วงเวลาห้าปี ทั้งนี้ต้องได้รับความเห็นชอบจากประชาชนทั่วประเทศด้วยการทำประชามติก่อน จึงสามารถดำเนินการได้ หากประชาชนไม่ให้ความเห็นชอบ ก็ไม่สามารถใช้กลไกดังกล่าวได้

ด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าวแล้วข้างต้น อาจกล่าวได้ว่าหน้าต่างแห่งโอกาสได้เปิดแล้ว หากพลเมืองไทยจากฐานล่างและทุกภาคส่วนในสังคมร่วมกันอย่างเข้มแข็ง เราจะสามารถปฏิรูปแผ่นดินสยามให้น่าอยู่น่าอาศัยที่สุดแห่งหนึ่งบนโลกใบนี้ได้ในอนาคตอันใกล้